

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDEKİ DEĞİŞKENLERİN EŞDEĞERLİLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Muna YÜCEOL ÖZEZEN

Çukurova Üniversitesi

Fen- Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

mozezen@cu.edu.tr

ÖZET

Dünyadaki pekçok dilde atasözleri ve bu atasözlerinin varyantları vardır. Türkiye Türkçesi atasözlerine bakıldığında da birtakım varyantlarla karşılaşılır. Atasözlerinin bu farklı kullanımlarını bir “rastlantı” veya “sözcük oyunu” olarak değerlendirmek ne derece doğrudur? Örneğin “Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aş girince yağ oldum sanır.” atasözünde, “abdal” ile “şalgam”ı, “at” ile “aş”ı ve “bey” ile “yağ”ı birbirlerinin değişkeni kılan ortak nitelikler nelerdir? Biz atasözlerindeki bu değişkenlerin pekçok açıdan birbirine benzediklerini, ortak birtakım niteliklere sahip olduklarını ve giderek eşdeğer olduklarını düşünüyoruz. Diğer bütün dilsel üretimlerde olduğu gibi, atasözlerindeki eşdeğerlilikler ise bu dili kullanan insanların kültürel özelliklerinin ve düşünce biçimlerinin ortaya konulmasındaki en önemli yardımcılarından biridir. Biz bu çalışmayla, Türkiye Türkçesi atasözlerindeki bu değişkenleri eşdeğerlilikleri bakımından inceleyip, Türklerin kavram dünyalarına yönelik birtakım bulgular elde etmeyi umuyoruz.

Anahtar Sözcükler: Atasözleri, değişken, varyant, eşdeğerlilik, Türk kültür tarihi, düşünce yapısı, kavram alanı

ABSTRACT

Both existence of proverbs and the variants of those variants are abundant in almost all languages. Some variants of proverbs can also be seen in Turkey Turkish. The question is what extent it is true to evaluate these variants as random or simply word games? For example, in a Turkish proverb “Abdal ata binince bey oldum sanır.” is equal to the proverb “Şalgam aş girince yağ oldum sanır.” What are the common qualities used in different variants carrying the same meaning in the above proverb with the paired words “abdal” and “şalgam”, “at” and “aş”, and “bey” and “yağ”. Although different words are used in both sentences, they imply the same meaning using only different variants. It appears that just as in other linguistic productive activities, the equivalences are of great assistance to understand how a certain community of a language thinks. This study intends to reach some findings related to conceptual fields of Turkish community analyzing the proverbs in terms of their equivalences.

Key Words: Proverbs, variable, variant, equivalence, history of Turkish culture, structure of thought, conceptual field.

1. Bu makalede, bütünlüklü bir çalışmanın sonuçlarını değil, planladığımız bir çalışmayla ilgili ön araştırmanın sonuçlarını sıralayacağız. Türkçede binlerce atasözü, bunlara bağlı olarak sayısız eşdeğerlilik¹ ve bunun sonucunda da Türklerin² “kavrama ve anlamlandırma yolları”na yönelik birçok bulgu elde etme olanağı vardır. Hayli zaman ve emek isteyen bu tür bir çalışmanın sonuçlarını sıralamak bile, bir makalenin olanaklarını zorlamak anlamına gelecektir. Bu bakımdan, konuyu sınırlı birtakım örneklerle araştırmacıların ilgisine sunup, çalışmamızı daha sonra derinleştireceğiz.

2.1. Bilindiği gibi, bir ulusun, bir toplumun anlamlama biçimlerini ve kavram dünyalarını belirlemede halk edebiyatı ürünlerinin yadsınamaz bir önemi vardır. Ne, ne ile bağdaştırılıyor, hangi kavramlar arasında eşdeğerlilik³ veya tam tersine karşıtlık ilişkisi kuruluyor, kavram alanları hangi göstergelerden oluşuyor? Kısacası Türk kültürünü, düşünce yapısını oluşturan öğeler nelerdir? Bu konuda, Seyfi Karabaş'ın *Bütüncül Türk Budumbilimine Doğru* adlı kitabında belirttiği, “eşdeğerlilikleri belirleyip onlar üzerinde anlama yönelik bir çalışma yapmak, Türk kültürünün bir bütün olmasını sağlayan düşünce dizgesini kavramaktır” (Karabaş: 1999, 59) biçimindeki düşüncesinin bize fikir verici olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamıza malzeme olarak ise Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nü esas aldık. Ancak makalemizde örnek olarak aldığımız atasözlerinin, zaten sözlük düzeninde hazırlanmış olan söz konusu çalışma içindeki sayfa numaralarını vermeyeceğiz. Aralarında eşdeğer değişkenler bulunmayan veya tam tersine karşıtlık ilişkisi bulunan atasözleri (“Aça dokuz yorgan örtmüşler, yine uyuyamamış.” ≡ “Açın uykusu gelmez.” ve “yedi yaşı” ile “yetmiş yaşı” arasındaki karşıtlığı ele alan “İnsan yedisinde ne ise yetmişinde de odur.” gibi.) ve yalnızca sözdiziminin değişmesiyle ortaya çıkan varyantlar (“Bin nasihattan bir musibet yeğdir” ≡ “Bir musibet bin nasihattan yeğdir.” gibi) da şimdilik incelememiz dışında tutulmuştur. Atasözlerindeki eşanlamlı değişkenlerin ise (“Çok koşan çabuk yorulur.” = “Çok koşan tez yorulur.” gibi) zaten konumuzla ilgisi yoktur.

2.2. Türkçede her dönem ve sahada pekçok atasözü kullanılmıştır, bu atasözlerinin pekçok da varyantı vardır. Zaten, sözlü kültürlerde veya yazıyı henüz içselleştirememiş toplumlarda, anımsamayı kolaylaştırmak ve belleği güçlendirmek üzere bu tür kalıp anlatımlara sıklıkla başvurulur (Ong: 1995, 46 ve sonrası). Başka bir deyişle, diğer pekçok toplumda olduğu gibi, Türklerde de belleğin en büyük yardımcılarından biri, atasözleri ve doğal olarak bunların varyantlarıdır. Varyantlarda değişken kullanımının, yani atasözlerindeki sözcük değişikliklerinin pekçok nedeni vardır. Bu türden değişiklikler, “sanatkârâne söyleyişe müracaat etme” (Sakaoğlu: 1987, 257), “dil gelişimi” veya “uygarlığın değişimi” (Oy: 1972, 104- 106) gibi nedenlere

¹ Berke Vardar, “eşdeğerlik”i, “karşılıklı içerme bağıntısı” olarak tanımlamış (Vardar: 1988, 98). Biz bu tanıma “kavramların, anlamları, gönderimleri ve çağrışımları bakımından birbirlerini karşılıklı içerme bağıntısı” olarak genişletiyoruz.

² Atasözlerinin çoğu kez sınır tanımadığını, tarihsel ve çağdaş kolların birçoğunda ortak nice atasözü bulunduğunu bildiğimiz halde, sınırlayıcı ve belirleyici olma endişesiyle buradaki “Türkler” sözünü “Türkiye Türkleri” anlamında kullanıyoruz.

³ Eşdeğerlilik ve bakımsızlık ilişkisi, “≡” işareti ile belirtilecektir.

bağlanabilir. Ancak bu belirlemeler, atasözlerinde değişken kullanımının nedenlerini tam olarak açıklamamaktadır. Bu tür kullanımları, sözcük oyunu veya rastlantı olarak da değerlendirmemek gerekir. Biz, değişkenlerin birçok ortak özelliğe sahip olduklarını ve bu açıdan, her şeyden öte Türk bilişsel yapısını oluşturan bütünün parçaları olduklarını düşünüyoruz. Başka bir biçimde söylersek, görünürdeki bu değişkenler, Türk düşüncesinin bir bütün olmasını sağlayan gizil kümelerin elemanlarıdır ve aralarında sıkı eşdeğerlilik ilişkisi vardır.

Atasözü varyantlarındaki değişkenler, sözkonusu varyantlardaki bakışlılığın (paralelliğin) belirlenmesiyle kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz derlenmiş Türkiye Türkçesi atasözlerinde birkaç tür bakışlılıktan söz etmek gerekmektedir⁴:

2.2.1. Bir atasözünün tam olarak başka bir varyantının bulunması ve böylelikle ortaya çıkan bakışlılık. Örneğin:

*Sen ağa ben ağa, bu ineği kim sağa? ≡ Sen dede ben dede, bu atı kim tumar ede?

*Abdalın yağı çok olursa gah borusuna çalar, gah gerisine. ≡ Çobanın yağı çok olursa çarığına sürer.

*Acemi nalbant kürt eşeğinde dener kendini. ≡ Acemi nalbant gavur eşeğinde öğrenir. ≡ Acemi nalbant ahmak eşeğinde usta olur.

2.2.2. Bir atasözünde bulunan birinci yargı ile bunu izleyen ikinci yargı arasındaki bakışlılık ve böylelikle ortaya çıkan eşdeğerlilik. Bu tür bakışlılıklarda zaman zaman, birinci yargının yüklemi eksiltilmiş olabilir⁵. Örneğin:

*Aba vakti yaba, yaba vakti aba.

*Kürkü orak vaktinde, orağı kürk vaktinde.

*Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşaya girince yağ oldum sanır.

*Abdal düğünden [usanmaz], çocuk oyundan usanmaz.

*Abdalın yağı çok olursa gah borusuna çalar, gah gerisine [çalar].

2.2.3. Her iki türün özelliklerini aynı anda gösteren atasözleri. Bu tür atasözlerinin sayısı azdır. Örneğin:

*Aba vakti yaba, yaba vakti aba ≡ Kürkü orak vaktinde, orağı kürk vaktinde gibi.

2.3. Görüldüğü gibi denklikler (“A yargısı. ≡ B yargısı.” ve “A yargısı. ≡ b yargısı.” denklikleri veya karma biçimler), bize bu atasözlerindeki eşdeğer değişkenleri de vermektedir. Buna göre, aralarında farklı türden bakışlılık bulunan bazı atasözlerini aşağıdaki biçimde sıralayabilir ve bu atasözlerindeki değişkenlerin eşdeğerliliğini aşağıdaki gibi yorumlayabiliriz:

⁴ Atasözlerindeki her türlü sözdizimsel bakışlılık konusunda ayrıntılı bilgi için Bak. Kerime Üstünova, “Atasözlerimizde Senktaktik Paralelizm”, Bir (Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi) S. 9-10 (Kemal Eraslan Armağanı), İstanbul, 1998, ss. 607- 620

⁵(Bu eksiltiler “[]”işareti içinde gösterilecektir.

***Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır.**

(abdal = şalgam; at = aş; bey = yağ)

Türk kültüründe, “abdal” ve “şalgam” önemsizliğinin; “at” ve “aş” ise tam tersine yaşamsallığın göstergeleridir. “Bey” ile “yağ” da birçok bakımlardan birbirlerinin dengidir. Her şeyden önce, ikisi de “en üstte dururlar”; birisi içinde bulunduğu topluma, diğeri içinde bulunduğu yemeğe “değer” katar. Ancak günümüzde her ikisi için de bu değer yargısının değişmekte olduğu söylenebilir.

***Abdalın yağı çok olursa gah borusuna çalar, gah gerisine [çalar]. / Kürdün yağı çok olunca hem yer, hem yüzüne sürer.**

(abdal = Kürt; boru = geri)

“Abdal” ve “Kürt”, cahillik ve beceriksizlik kavramlarının oluşumunda etkili gibi görünmektedir. Ancak Türk atasözlerinde, cahillik ve küçümseme ifadesi Türkler için de kullanılıyor. Bu konuda, başka bir kaynaktan, “Türk ne bilir bayramı, lak lak içer ayrı.” ve “Al turpu ver Türk’e, yine yazık o turpa.” atasözleri kaydedilmiş. Bu kaydı yapan Şükrü Kurgan, bunun, İslamiyet’i seçtikten sonra iki kola ayrılıp şehre yerleşen Türklerin yarattığı bir imaj olduğunu söylüyor (Kurgan: 1987, ss. 239- 245). Ancak sözkonusu atasözleri ve benzerleri, şehir yaşamına geçenlerin daha kırsalda ve taşrada kalanlara –bunlar hangi ulustan veya toplumdan olurlarsa olsunlar- önyargıyla yaklaşıklarını göstermektedir. Ortaya çıkan bu imajlar, zamanla ve toplumsal yapıların değişmesiyle doğal olarak değişmektedir. Madde başı olan atasözlerimize dönersek: “Türk”ün ayrıması nasıl içeceğini bilmemesi gibi, “Abdal” ve “Kürt”, cahillikleri ile ellerine geçen yağ olmadık biçimde kullanırlar. Onu gereksiz yerlerde, yararsız işlerde kullanarak ziyan ederler. Buna göre yararsızlık ve değersizlik kavramının göstergeleri “geri” ve “boru”dur.

***Aç köpek fırın (/ fırın damı / fırın duvarı) deler (/ yıkar).**

(dam = duvar; del- = yık-)

Burada “del-” ve “yık-” arasında sıradan bir eşdeğerlilik ilişkisi vardır. Diğer eşdeğerliliğe gelince: Türk kültüründe “dam” ve “duvar”, “tehlikelerden uzak tutma, koruma” özelliğine sahiptir ve her iki gösterge giderek “yuva, ev” anlamı kazanır.

***Açlık ile tokluğun arası yarım yufka (/ bir dilim ekmek / bir lokma ekmek).**

(yarım yufka = bir dilim ekmek = bir lokma ekmek)

Benzer eşdeğer kullanım, “Er lokması (/ ekmeği) er kursağında kalmaz.” atasözünde de görülür. Türk kültüründe en önemli besin, yaşamak için en önemli olarak görülen “lokma”, “ekmek”tir ve asıl yoksulluk “bir dilim veya bir lokma veya yarım ekmek bulamamak”tır. Ayrıca “ekmek” o kadar önemlidir ki başka birçok kavram, onunla anlatılır: “ekmek kapısı”, “ekmek kavgası”, “ekmeğinin peşine düş-”, “ekmek derdi”, “ekmek parası”, “vb.

***Aç tavuk düşünde kendini buğday (/arpa / darı) ambarında sanır (görür).**

(buğday = arpa = darı; san- = gör-)

Birinci denklik sıradan bir denkliktir. Çünkü bir tavuk için en temel yiyecekler bunlardır. “Buğday” insanın da en temel besinidir. Bu, “Buğday ile koyun, geri yanı oyun.” atasözünde de görülebilir. İkinci denklik gerçekten ilginçtir. Buna göre Türkçede gör- fiilinin kavram alanında “algıla-, anla-, bilme-” de yer almaktadır. Bu fiiller arasındaki ilgi “Herkes (kimse) kendi aybını bilmez (/ görmez).” atasözünde de vardır. “Gör-”, “göreyerek deneyimle-”, eskiden olduğu gibi bugün için de önemli. Bugün, sözlü dilde “Anladın mı? / Algılayabiliyor musun?” anlamlarına gelmek üzere “Gördün mü? / Görüyor musun?” cümleleri kullanılır. Ancak gör- ile bil- / anla- / san- fiilleri arasındaki bu ilintilendirme, bütün insanların benzer anlamlandırma ve anlamlandırma özelliklerine sahip olduklarını kanıtlarcasına, başka dillerde de karşımıza çıkabilir.

***Adam adamdan korkmaz, utanır (/ hatır sayar).**

(utan- ≡ hatır say-)

Bu iki fiil birlerinin değişkeni olduklarına göre, anlamlarını belli oranlarda ve karşılıklı olarak içeriyorlar demektir. Buna göre üç olasılık var: 1- Türkler utandıkları için hatır sayıyorlar, 2- hatır saydıkları için utanıyorlar, 3- utanarak hatır sayıyorlar.

***Adam (/ insan) eti (/ yükü) ağırdır.**

(adam ≡ insan; et ≡ yük)

“Adam ≡ insan” denklığı de önemli ancak bildik bir denkliktir. Burada asıl olarak “et” ile “yük” bağdaştırması üzerinde durmak gerekir: Evrenin özünü, gerçeği maddiyatta değil, maneviyatta gören, bedeni değil ruhu ululayan doğu dualizmi, bu atasözleriyle bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Türk insanı için vücut ikincildir, hatta adeta “yük”tür. Ancak bu düşünce biçimi, Türklerde ne zamandan beri vardır ve İslamiyet’in bu bağlamdaki etkileri nelerdir soruları, başka bir çalışmanın konusu olabilir.

***Ağacı kurt, insanı dert yer.**

(ağaç ≡ insan; dert ≡ kurt)

“Ağaç” ve “insan” burada güçlülüğün, dayanıklılığın, “kurt” ise zarar vermesi, içten içe yok etmesi özelliğiyle “dert”in değişkeni olarak kullanılmış (karş. ****Duvarı nem, insanı gam yıkar.**”).

***Ağaç yaprağıyla gürler (/ Ağaç yaprağıyla güzeldir).**

(gürle- ≡ güzel (ol-))

“Gürle-”, canlılığın, sağlığın göstergesi. Bu fiilin değişkeni olarak, “güzel ol-“ tercih edildiğine göre, Türklerde, “güzel” kavramı, temel olarak “canlı, güçlü, sağlıklı” alt anlamlarıyla oluşmuş.

***Akar suya inanma, el oğluna dayanma.**

(inan- ≡ dayan-; akar su ≡ el oğlu)

“İnan-“, “dayan-“ın değişkeni olduğuna göre, “inan-“ her şeyden öte güvenmek ve destek almakla bağdaştırılmış demektir. Diğer denklige gelince: “Akar su” da “el oğlu” da ilk bakışta ilgi uyandırır. “Akar su”, coşkunluğuyla, gücüyle, sesiyle; “el oğlu” belki sözleriyle. Ancak her ikisi de geçici ve güvenilmezdir. Buna göre, Türk insanı durağan, tutarlı, sabit olanın tercih edilmesinden yana.

***Akıllı oğlan neyler ata malını, akılsız oğlan neyler ata malını (/ Hayırlı evlat neylesin malı, hayırsız evlat neylesin malı).**

(akıllı \equiv hayırlı)

Burada “hayırlı”, “yararlı, yarar getiren” anlamında kullanılmıştır. Buna göre, “akıllı” ile “hayırlı” arasındaki eşdeğerlilik ilişkisi, “bilgi”nin, “akıl”ın “yarar”la bağdaştırıldığını göstermesi bakımından ilginçtir.

***Alçak eşek binmeye kolay, öksüz çocuk dövmeye kolay.**

((alçak) eşek \equiv öksüz (çocuk))

Her ikisi de, acizliğin, zavallılığın göstergeleri olarak kullanılmış.

***Altın yerde paslanmaz, taş yağmurda ıslanmaz.**

(altın \equiv taş)

Her iki nesne de dayanıklılığın, değerliliğin göstergeleri.

***Altın ateşte, insan mihnette belli olur.**

(altın \equiv insan; ateş \equiv mihnet)

İnsan içindeki “cevher” düşünülerek, “altın”la bağdaştırılmış ve “ateş”, insan için “sıkıntı” ile eşdeğer tutulmuş.

***Allah verirse el getirir, sel getirir, yel getirir.**

(el \equiv sel \equiv yel)

Her üçü de güven duyulmayacak, tehlike yaratacak ve yarar sağlamayacak varlıklar olarak görülmüş. Benzer eşdeğer ilişkiler “Baskısız (/ çivisiz)tahtayı yel (/ el) alır, yel (/ el) almazsa sel (/ yel) alır.” atasözünde de var. “El”in yarar getirmeyen, güvenilmemesi gereken kişi(ler) olduğu, Türk atasözlerinde sıklıkla işlenen bir düşüncedir. Böylelikle, Türklerde “güvensizlik” kavramı, diğerleri bir yana, “el”, “sel” ve “yel” varlıkları ile biçimlenmiş.

***Allah dağma göre kar verir (/ Allah dağma göre verir kışı).**

(kar \equiv kış)

Sıkıntı kavramı “kar” ve “kış”la biçim kazanmış. Ayrıca Türkler, “kış”ı daha çok “kar”la bağdaştırıyor ve ötesinin üstesinden gelinebileceğine inanıyor olmalılar.

***Anamın (/ babamın) öleceğinin bilseydim, kulağı dolu dariya satardım (/ acı soğana değiştirdim).**

Diğer sıradan eşdeğerlilikler bir yana, (kulağı dolu) darı \equiv (acı) soğan ilişkisi ilginç. Demek ki her ikisi de önemsiz, değersiz varlıklar olarak görülüyor. Ancak bu önemsizlik, gerçekte bu besinlerin en “temel” ve “en kolay elde edilen” olmalarıyla ilgilidir.

***Baba (/ evlât / oğul) ekmeği zindan ekmeği, koca (/ er) ekmeği meydan ekmeği.**

(baba \equiv evlât \equiv oğul)

Türk kadını, bir noktadan sonra “babasını” ve “oğlunu” aynı ulamda değerlendiriyor ve her ikisiyle arasına belli bir uzaklık koyarak, “koca”yı birinci planda tutuyor.

***Baht (/ akıl) olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta.**

(baht ≡ akıl) “Baht”, “akıl”ın eşdeğeri olarak kullanıldığına göre, Türkler “baht”ı ve “talih”i, “akıl”la ve “akıllı olmak”la ilintilendirmiş olmalılar.

***Baş ol da eşek başı (/ soğan başı) ol.**

(eşek başı ≡ soğan başı)

Her ikisi de “çok iş görmelerine rağmen” ve belki de “çok iş gördükleri için” değersizlik kavramının göstergeleri durumundadır (karş. “*Anamın (/ babamın) öleceğinin bilseydim, kulağı dolu dariya satardım (/ acı soğana değiştirdim).”).

***Bugünkü işini yarına bırakma (/ Akşamın işini sabaha koyma).**

(bugün ≡ akşam; yarın ≡ sabah)

Türkler, “bugün”ü “akşam” ile, “yarın”ı da “sabah” ile özdeşleştiriyorlar. Buna göre “bugün”ü bitmiş kabul ediyorlar ve umutlar “yarın”a yani “sabah”a dönük. Bu durum günümüzün değer yargılarından hayli farklı. Çünkü günümüzde, “günü yaşamak, bugünün kıymetini bilmek” düşüncesi ağır basmaktadır. Ayrıca “sabah”ın iyilik ve umutla bağdaştırılması, “Sabah ola, hayrola.” atasözünde de karşımıza çıkmaktadır.

***Çobanın gönlü olursa tekeden yağ (/ süt) çıkarır.**

(yağ ≡ süt)

Her iki gösterge de önem ve yaşamsallık bakımından birbirlerinin değişkeni.

***Çok yaşayan (/ okuyan) bilmez, çok gezen bilir.**

(yaşa- ≡ oku-)

Her ikisi de olgunluğun ve bilgeliğin göstergeleri. Bu bakımdan Türklerde, çok yaşayana, uzun yaşayana, “pir, bilge” gözüyle bakılır. İçinde bulunduğumuz çağda da “aile büyüğü” kavramı, “ailenin en çok bileni” demektir aynı zamanda.

***Dağ başına kış gelir, insanın başına iş gelir.**

(dağ ≡ insan; kış ≡ iş)

“Dağ” ve “insan” gücün ve dayanıklılığın simgeleri. Bu ilişkilendirme, “Dağ yürümese abdal yürür.” atasözünde de var. Burada, “dağ” güçlü insanı, “abdal” ise güçsüzü simgeliyor.

***Duvarı nem, insanı gam yıkar.**

(duvar ≡ insan, nem ≡ gam)

Bu atasözünde de “duvar”, tıpkı “dağ” gibi insanla bağdaştırılmış. Duvar da insan gibi güçlü, dayanıklı bir varlık. Ancak nem onu yıkabilir. Burada “nem” de “gam” da yıkma, çürütme eylemlerini, sessizce ve içten içe yaptıkları için birbirlerinin değişkenleri olarak kullanılmış.

***Denize düşen yılan (/ yosuna) sarılır.**

(Başka bir kaynakta bu atasözünün “Denize düşen köpüğe sarılır.” biçiminde bir varyantı daha bulunmaktadır (Atasözleri: 1996, 38). Buna göre, yılan \equiv yosun \equiv köpük)

“Yılan” ve “yosun” kayganlık özelliğine sahip. “Köpük” de tutulamaz, fiziksel varlığı neredeyse hissedilmez. Şu durumda, her üçü de güven vermeyen, yarar sağlamayan veya normal koşullarda kimsenin yarar ummayacağı varlıklar. Burada diğer ikisinden farklı bir değere sahip olan varlık ise “yılan”. Çünkü “yılan” yine normal koşullarda tehlikeli bulunan, kendisinden kaçılan bir hayvan. Gerçekte bu atasözünün vermek istediğini daha çarpıcı bir biçimde veren varyant da bu “yılan”lı varyanttır.

***Dertsiz baş (/ kul) olmaz.**

(baş \equiv kul)

Burada insan “baş” organıyla simgeleştirilerek “kul” kavramıyla eşdeğer tutuluyor. Türkler, her insanı, Tanrı karşısında gerekirse başını feda edebilecek, varlığını başıyla gerçekleyen bağımlı bir “kul” olarak görüyorlar. Bu yaklaşım biçimi, Türk kültürüne İslamiyet’le birlikte girmiş olmalıdır. “Baş”ın kişinin / insanın değişkeni olduğu başka atasözü örnekleri de var: “Her başın (/ herkesin) bir derdi var, değirmencinininki su.” gibi. Burada da Farsça “kişi” anlamındaki “kes” ile “baş” bağdaştırılıyor. Baş, vücudun en önemli bölgesi ve huy, kişilik, karar yetisi, akıl, her şey onda. Bu yüzden insana denk. Bu ilişki “Haramın temeli (/ binası) olmaz.” atasözünde de karşımıza çıkıyor: Nasıl bir binanın en önemli bölümü temeli olduğu için temel, binanın doğrudan kendisini de karşılayabiliyorsa, bir insanın en önemli organı başı olduğu için de baş, doğrudan insanı karşılayabilmektedir.

***Ergen gözüyle kız alma, gece gözüyle bez alma.**

(ergen gözü \equiv gece gözü; kız \equiv bez)

“Ergen” sözcüğü, burada “toy, beceriksiz” anlamında kullanılmıştır. Bir şeyi, bir olayı “ergen gözü”yle değerlendiren kişi, o şeye, olaya “gece gözü”yle yani “kör gözü”yle bakmış gibidir. Şu durumda, doğru kararların ilerleyen yaşlarda alınabileceğine inanılmaktadır. “Kız” ve “bez” bağdaştırması da ilginç. Çünkü her ikisinden de “iş görebilmesi, görece yararlar sağlaması” umuluyor. “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.” atasözünde de bu bağdaştırmayla karşılaşılır.

***Eşek at olmaz, ciğer et olmaz.**

(eşek \equiv ciğer; at \equiv et)

“Eşek \neq at” ilişkisi ve bununla simgelenen birçok değer, Türk atasözlerinde vazgeçilmez bir olgudur. “Ciğer” ise ikincil özelliği ile “eşek”in değişkeni olarak kullanılmış.

***Kadının (/ cahilin) sofusu, şeytanın maskarası.**

(kadın (ol-) \equiv cahil (ol-))

Toplumbilimsel, halkbilimsel ve ruhbilimsel olarak birçok boyutuyla ele alınabilecek bu eşdeğerlik, Türk kültür tarihinde ne zamandan beri vardır? Bu, başlı başına bir inceleme konusudur.

***Karaya sabun, deliye öğüt neylesin.**

(kara = deli, sabun = öğüt)

“Kara” burada “kötü, eksik” anlamında kullanılmış Dolayısıyla doğrudan “deli”nin değişkeni durumunda. “Sabun” ise “öğüt”ün değişkeni olduğuna göre, Türklerin, temizlenip düzelmesi gerektiğini düşündükleri kişilere öğüt verdikleri düşünülebilir.

***Kiminin devesi (/ parası), kiminin duası.**

(deve = para)

Bu ikisi birbirinin değişkeni olduğuna göre, eski dönemlerde zenginlik göstergesi belki de deve sahibi olmaktı. Çünkü eski dönemlerin koşulları düşünüldüğünde deve çok yaşamsaldır. Bugün bu, daha çok “para” değişkeni ile kullanılıyor. Ancak “para” belirsizlik taşıyor. Bir başka deyişle, eski dönemlerde işlevsel olana sahip olmak zengin olmakla eşdeğer tutulmuş. Oysa bugün böyle bir değer sistemi yok.

***Köpeksiz sürüye (/ köye) kurt girer (/ iner).**

(gir- = in-; sürü = köy)

Burada, “gir- = in-” arasındaki sıradan ilişki bir kenara bırakılarak, daha ilginç olan “sürü = köy” ilişkisi üzerinde durulabilir. Bu iki göstergenin hangi ortak noktaları var? Her şeyden önce her ikisi de “savunmasız” ve bu yüzden her ikisinin de bir koruyucuya gereksinimi var. Yani, Türk kültüründe, yerleşik yaşama geçmek, korunaksız kalmak, belki tehlikeleri üzerine çekmek gibi algılanmış. Bu algılama biçimiyle, Türk atasözlerinde, konar-göçer yaşamın izleri açıkça görülmektedir.

***Kuru (/ boş) lakırdı (/ laf) karın doyurmaz.**

(kuru = boş)

Türkçede “kuru” sözcüğü en eski dönem metinlerinden beri, “boş, yararsız” anlamına da gelmektedir. Türkiye Türkçesindeki “kuru kalabalık”, “kuru gürültü”kullanımları ile diğer bir atasözündeki (“Kuru gayret çarık eskitir.”) kullanım, bu anlamın uzantıları olarak değerlendirilmelidir. “Kuru” ve “boş” sözcükleri birbirlerinin değişkeni olduklarına göre, Türk bilişinde işlevselliğin esas olduğu bir kez daha düşünülebilir. Çünkü “kuru” demek, aynı zamanda “kendisinden bir şey elde edilemeyen, bir yarar sağlamayan” demektir.

***Lafla pilav pişerse, deniz (/ dağ) kadar yağı benden.**

(deniz = dağ)

Bunlar, başka birçok kültürde olduğu gibi, “büyüklük” ve “sonsuzluk”, bu bakımlardan da “çokluk” göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

***Sen ağa ben ağa, bu ineği kim sağa? (/ Sen dede ben dede, bu atı kim tımar ede).**

(ağa = dede; inek = at)

“At” ve “dede” önemlilik ve değerlilik değişkenleri, “inek” ve “at” ise yaşamsallık değişkenleri olarak kullanılmış.

***Sora sora Bağdat (/ Kâbe) bulunur.**

(Bağdat ≡ Kâbe)

Uzaklık kavramının değişkenleri olarak kullanılmışlardır. Ancak Türk atasözlerinde, bu kavramın başka değişkenleri de vardır: “Pekmez gibi malın olsun, Antalya’da sinek gelir.” atasözünde Antalya; “Yüz güzelliği hamamdan eve, huy (ad / öz) güzelliği Urum’dan Şam’a.” atasözünde Şam; “Kısmet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kısmet değilse ne gelir elden.” atasözünde ise Hint ve Yemen diğer bazı değişkenler olarak sıralanabilir.

***Umut fakirin (/ garibin) ekmeğidir.**

(fakir ≡ garip)

Bu ikisi birbirlerinin değişkeni olduklarına göre, Türk kültüründe, yerinden ayrılmış, yersiz yurtsuz ve dolayısıyla desteksiz kalmış kişiye “fakir” gözüyle bakılmaktadır.

3. Bulgular ve sonuç: Atasözlerindeki bu eşdeğer öğelerden yola çıkarak, Türkiye Türklerinin, temel bazı anlam alanlarına hangi göstergeleri yerleştirdiklerini şöyle örnekleylebiliriz:

**çokluk
büyüklük
sonsuzluk**

•dağ •deniz

**cahillik
beceriksizlik
güçsüzlük**

•gavur •Kürt •ahmak •Türk
•çocuk •öksüz •abdal •çoban
•ergen •kadın •fakir •garip

değerlilik

•ağa •dede •baba •bey
•at •yağ •aş •baş •et
•süt •altın

**değersizlik
önemsizlik**

•darı •soğan •geri •boru
•şalgam •ciğer •eşek

eğlence

•düğün •oyun

güç

•ağa •dede •baba •bey
•dağ •taş •duvar •at
•insan •altın •ağaç

**yararsızlık
güvensizlik**

•yılan •yosun •köpük •el
•el oğlu •akar su •sel •yel

savunmasızlık

•eşek •sürü •köy
•çocuk •öksüz

zorluk

•kar •kış •iş •nem •gam
•ateş •kurt •kurt(çuk)
•dert •mihnet

yarar

- kadın •kız •bez
- tarla

yaşamsallık

- at •inek •koyun
- deve •buğday •et
- para

umut

- yarın •sabah

uzaklık

- Urum •Bağdat •Yemen
- Antalya •Hint •Kâbe
- Sam

Yorumlamaya ve değerlendirmeye çalıştığımız bu atasözlerinde görüldüğü gibi, Türk atasözlerindeki değişkenler, eski yaşam biçimlerini ve bu yaşam biçimlerinin sınırlarını gösterir niteliktedir. Türklerin anlamlandırma biçimlerinde ve kavram alanlarının oluşmasında bu değişkenlerin ve bunların yanı sıra genel sözvarlığının etkisi açıktır. Türkiye Türkleri, doğal olarak, yeni yaşam biçimlerine bağlı yeni kalıp söyleyişler oluşturmaktadırlar. Buna göre, bu kalıp söyleyişlerdeki nesne / eşya dünyası ve sözvarlığı nedir, ne tür değişkenlerle eşdeğerlilik ilişkisi ortaya çıkmaktadır ve buna bağlı olarak Türkiye Türklerinin bilişsel yapılarında ne tür değişiklikler olmuştur? Bunu belirleyebilmek için, bu kalıp söyleyişlerin “atasözü” olarak değerlendirilmelerini sağlayacak “uzun bir gözlem ve deneme sonucu oluşma” (Aksoy: 1989, 17)”, “(görece

uzunluktaki bir) zaman süzgecinden geçme” önkoşullarını yerine getirmelerini ve sonrasında derlenip bir bütün oluşturmalarını beklemek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy: 1989 = Aksoy, Ömer Asım (1989), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İstanbul: Genişletilmiş 5. Baskı İnkılâp Kitabevi.
- Atasözleri: 1996 = *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* (1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 279.
- Karabaş: 1999 = Karabaş, Seyfi (1999), *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurgan: 1987 = Kurgan, Şükrü (1987), “Tarih boyunca Türk atasözleri”, *III. Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7- 9 Mayıs 1987)*, Eskişehir: Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları: 3, ss. 239- 245.
- Ong: 1995 = Ong, Walter J. (1995), *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözümlenmesi* (Çeviren: Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- Oy: 1972 = Oy, Aydın (1972), *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul.
- Sakaoğlu: 1983 = Sakaoğlu, Saim (1987), “Atasözleri ve deyimlerimizdeki yabancı asıllı kelimeleri Türkçeleştirebilir miyiz?”, *I. Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1983)*, Eskişehir: Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları: 1, ss. 255- 261.
- Üstünova, Kerime (1998), “Atasözlerindeki sentaktik paralelizm”, *Bir (Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi)*, S. 9-10 (Kemal Eraslan Armağanı).
- Vardar: 1998 = Vardar, Berke (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: 2. Baskı ABC Kitabevi.